

The Model of Righteous Governance in the Qur'anic Interpretation of Imam Musa al-Sadr

Sharif Lakzaei

Associate Professor, Department of Political Philosophy, Research Institute of Political Sciences and Thought, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. sharif@isca.ac.ir

Abstract

In the contemporary world, where societies encounter extensive cultural, religious, and ethnic diversity, the issue of righteous governance and the attainment of an efficient model for managing such diversity constitutes one of the fundamental challenges in political thought and social administration. Multicultural and multi-religious societies, often due to fundamental differences in values and interests, face risks such as division, distrust, discrimination, and serious challenges in realizing justice and peaceful coexistence. The central question addressed in this article is how, by drawing upon Qur'anic teachings—and particularly their interpretation by a thinker such as Imam Musa al-Sadr—one can present a model for desirable and ethical governance in such societies; a model that, while remaining faithful to religious principles, also attends carefully and strategically to the exigencies of the contemporary era and urgent social needs. The primary objective of this study is to extract and explain the principles and central components of righteous governance based on Imam Musa al-Sadr's interpretation of the Noble Qur'an. The author endeavors to show how al-Sadr's particular approach to divine verses can provide political and social leaders of today with practical and applicable strategies for establishing justice, solidarity, and lasting peace in culturally diverse societies. Emphasis on concepts such as trust in God, peaceful coexistence, solidarity among believers, and the integration of rationality and emotion—which are prominent in the thought of Imam Musa al-Sadr—offers a new perspective on governance that can contribute both to the development of related theories in political science and Islamic political studies, and to practical applications for policymakers, elites, and governance actors. The research method employed in this article is the analytical–interpretive method, making use of library data and textual analysis. The author, with direct reference to Qur'anic verses and al-Sadr's exegetical works, particularly the collection *Step by Step with the Imam*, has sought to extract and examine the key themes of the model of righteous governance within the framework of ethical, social, and educational discussions. The research is organized both from the perspective of the social

---

Cite this article: Lakzaei, Sh. (2025). The Model of Righteous Governance in the Qur'anic Interpretation of Imam Musa al-Sadr. *Islamic Governance Studies*, 1(2), p. 69-88. <https://doi.org/10.22081/IJISLAMICGO.2025.72098.1031>

Received: 2025-05-28 ; **Revised:** 2025-07-16 ; **Accepted:** 2025-08-17 ; **Published online:** 2025-10-02

Type of article: Research Article
<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

interpretation of the Qur'an and from a problem-oriented approach to the challenges of contemporary governance. Accordingly, the article adopts an interdisciplinary perspective, utilizing the achievements of modern political philosophy while correlating them with the thought of Imam Musa al-Sadr. The findings demonstrate that, from al-Sadr's viewpoint, righteous governance requires adherence to several key principles: first, reliance upon God and avoidance of arrogance and self-centeredness, which prevents rulers from succumbing to despotism and deviation and safeguards them from moral perils such as pride and oppression; as the experience of the Battle of Hunayn illustrates, neglect of divine reliance leads governance to failure. Second, the primacy of peaceful coexistence with religious and cultural minorities, which in al-Sadr's political thought rests on three elements: mutual respect, mutual trust, and mutual assurance. Practical examples from al-Sadr's conduct—such as attending Christian monastic ceremonies, defending the rights of non-Muslim citizens, and striving for religious unity—manifest the dynamism of these principles in reality. Third, special emphasis on the solidarity of believers and responsibility beyond individual and geographical boundaries, so that all people of truth feel accountable for each other's destiny and extend mutual support. Fourth, the integration of reason and love in administering society; righteous governance must be a synthesis of rationality, fairness, and compassion so that it can address both the material needs and the emotional, ethical, and spiritual dimensions of human life. The findings also show that although these principles overlap with modern concepts such as cultural pluralism, public legitimacy, and social solidarity, their fundamental distinction lies in their divine foundation and their emphasis on ethics and spirituality. This form of governance is considered an alternative to the instrumental rationality and excessive individualism dominant in the liberal tradition, while simultaneously offering an ethical and social response to the challenges of the age. In conclusion, the present article highlights the idea that the integration of religious (Qur'anic) teachings, social interpretation, and practical experiences of Muslim leaders can provide a new and indigenous model for effective, just, and humane governance in today's multicultural and multi-religious societies. This model, while contributing to the theoretical development and scientific literature on religious governance, will also serve as a source of inspiration for practical action in the fields of politics and social administration.

Keywords: Governance, Reliance on God, Peaceful Coexistence, Solidarity of Believers, Reason and Love, Righteous Governance, Imam Musa Al-Sadr.

النموذج الصالح للحكومة في تفسير القرآن للإمام موسى الصدر

شريف لكزاني

أستاذ مشارك، قسم الفلسفة السياسية، مركز أبحاث العلوم والفكر السياسي، معهد العلوم والثقافة الإسلامية،

قم، إيران. sharif@isca.ac.ir

المخلص

في العالم المعاصر الذي تواجه فيه المجتمعات البشرية تنوعًا ثقافيًا ودينيًا وإثنيًا واسعًا، تبرز قضية الحوكمة الصالحة والحاجة إلى صياغة نموذج فعال لإدارة هذا التنوع باعتبارها من أبرز التحديات الجوهرية في ميدان الفكر السياسي وإدارة شؤون المجتمع. فالمجتمعات المتعددة الثقافات والأديان غالبًا ما تواجه، بسبب اختلافاتها العميقة في منظومات القيم وتعارض المصالح، أخطارًا مثل الانقسام، وانعدام الثقة، والتمييز، والتعثر في تحقيق العدالة وإرساء التعايش السلمي. والسؤال المركزي الذي يسعى هذا البحث إلى معالجته هو: كيف يمكن توظيف التعاليم القرآنية، ولا سيما عبر تفسيرها على يد مفكر مصطلح كالإمام موسى الصدر، في بناء نموذج عملي للحكومة الرشيدة والأخلاقية يصلح لإدارة مثل هذه المجتمعات المتنوعة، بحيث يحافظ على الثوابت الدينية في الوقت الذي يراعي فيه مقتضيات العصر وحاجاته الاجتماعية الملحة؟ إن الغاية الأساسية من هذه الدراسة هي استخراج المبادئ والمكونات المركزية للحكومة الصالحة انطلاقًا من تفسير الإمام موسى الصدر للقرآن الكريم. ويحاول الكاتب أن يوضح كيف يمكن للرؤية المتميزة للإمام الصدر تجاه الآيات الإلهية أن تمد القادة السياسيين والاجتماعيين المعاصرين بآليات عملية وتطبيقية لإقامة العدالة، وتعزيز التضامن، وتحقيق السلام المستدام في البيئات متعددة الثقافات. إن الارتكاز على مفاهيم محورية كالاتحاد على الله، والتعايش السلمي، وتضامن المؤمنين، والجمع بين العقلانية والعاطفة، وهي مفاهيم بارزة في فكر الإمام الصدر، يفتح أفقًا جديدًا لمعالجة قضية الحوكمة، بما يساهم في تطوير النظرية السياسية المعاصرة والعلوم السياسية الإسلامية، ويتيح في الوقت ذاته أبعادًا عملية يمكن أن يستفيد منها صانعو السياسات والتخب والمشتغلون في حقل الحوكمة. وقد اعتمد البحث المنهج التحليلي - التفسيري مستندًا إلى البيانات المكتوبة وتحليل النصوص، حيث رجع الباحث مباشرة إلى آيات القرآن الكريم وإلى كتابات الإمام موسى الصدر التفسيرية، ولا سيما مجموعة «خطوة بخطوة مع الإمام»، بغية استخراج المضامين الرئيسية لنموذج الحوكمة الصالحة في سياق القضايا الأخلاقية والاجتماعية والتربوية. وقد صيغت مباحث الدراسة انطلاقًا من مقارنة التفسير الاجتماعي للقرآن وبمنهجية مشكلية - محور تعالج تحديات الحوكمة المعاصرة، مع الاستفادة من منجزات الفلسفة السياسية الحديثة ومواءمتها مع فكر الإمام الصدر، مما أنتج مقارنة علمية بينية. وتشير النتائج إلى أن الحوكمة الصالحة من منظور الإمام الصدر تقوم على مجموعة من المبادئ الجوهرية: أولاً، مبدأ التوكل على الله والابتعاد عن الغرور والأنانية، بما يحضن القادة من الاستبداد والانحراف ويقبهم من آفات أخلاقية مثل الكبر والظلم، وهو ما تجلّى في تجربة معركة حنين حيث أدى الغفلة عن التكريم الإلهي إلى الهزيمة. ثانيًا، مبدأ أصالة التعايش السلمي

استناداً إلى هذه المقالة: لكزاني، شريف (٢٠٢٥). النموذج الصالح للحكومة في تفسير القرآن للإمام موسى الصدر. دراسات الحوكمة الإسلامية، (٢١)،

ص٦٩-٨٨. <https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.72098.1031>

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

مع الأقليات الدينية والثقافية، والذي يقوم في الفكر السياسي للإمام الصدر على ثلاث ركائز متكاملة هي: الاحترام المتبادل، والثقة المتبادلة، والاطمئنان المتبادل. وتظهر السيرة العملية للإمام في وقائع مثل مشاركته في احتفالات الرهبان المسيحيين، ودفاعه عن حقوق المواطنين غير المسلمين، وسعيه إلى تحقيق الوحدة الدينية، مدى حيوية هذا المبدأ في الواقع العملي. ثالثاً، مبدأ التضامن بين المؤمنين والمسؤولية المشتركة العابرة للحدود الفردية والجغرافية، بحيث يشعر جميع أهل الحق بمسؤولية تجاه مصائر بعضهم بعضاً ويقدمون الدعم المتبادل. رابعاً، مبدأ الجمع بين العقل والعاطفة في إدارة المجتمع، حيث ينبغي أن تكون الحوكمة الصالحة مزيجاً متوازناً من العقلانية والإنصاف والرحمة، لتلبية الحاجات المادية جنباً إلى جنب مع المتطلبات الأخلاقية والعاطفية والروحية للإنسان. كما بينت النتائج أنّ هذه المبادئ، وإن تقاطعت مع مفاهيم حديثة مثل التعددية الثقافية والشرعية العامة والتضامن الاجتماعي، فإنها تتميز بخلفيتها الإلهية وتركيزها على الأخلاق والمعنويات. وهذا النمط من الحوكمة يقدم بديلاً عن العقلانية الأداتية والفردانية المفرطة التي تميز التقليد الليبرالي، ويُعد في الوقت ذاته استجابة أخلاقية واجتماعية للتحديات الراهنة. وبناءً على ذلك، يبرز المقال الفكرة القائلة إنّ الجمع بين التعاليم الدينية (القرآنية)، والتفسير الاجتماعي، والخبرة العملية للقادة المسلمين يمكن أن ينتج نموذجاً جديداً وأصيلاً للحكومة العادلة والإنسانية في المجتمعات المعاصرة المتعددة الثقافات والأديان، نموذجاً يساهم من جهة في تطوير النظرية والبحث العلمي في مجال الحوكمة الدينية، ومن جهة أخرى يكون مصدراً إلهاماً للسياسات العملية وإدارة شؤون المجتمع.

الكلمات المفتاحية: الحوكمة، التوكل، التعايش السلمي، تضامن المؤمنين، العقل والعاطفة، الحوكمة الصالحة، الإمام

موسى الصدر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الگوی حکمرانی صالح در تفسیر قرآن امام موسی صدر

شریف لکزائی

دانسیار، گروه فلسفه سیاسی، پژوهشگاه علوم و اندیشه سیاسی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. sharif@isca.ac.ir

چکیده

در دنیای معاصر که جوامع با تنوع فرهنگی، مذهبی و قومی گسترده‌ای روبه‌رو هستند، مسئله حکمرانی صالح و دستیابی به الگویی کارآمد برای مدیریت این تنوع، یکی از چالش‌های اساسی عرصه اندیشه سیاسی و اداره جامعه به شمار می‌رود. جوامع چندفرهنگی و چندمذهبی، اغلب به دلیل تفاوت‌های بنیادی در ارزش‌ها و منافع، با مخاطراتی چون تفرقه، بی‌اعتمادی، تبعیض و چالش‌های جدی در تحقق عدالت و همزیستی مسالمت‌آمیز روبه‌رو هستند. پرسش اصلی که این مقاله به آن می‌پردازد آن است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی و به‌ویژه تفسیر این آموزه‌ها توسط متفکری همچون امام موسی صدر، الگویی برای حکمرانی مطلوب و اخلاقی در چنین جوامعی ارائه کرد؛ الگویی که در عین پابندی به اصول دینی، به اقتضانات دوران معاصر و نیازهای مبرم اجتماعی نیز نگاهی دقیق و راهبردی داشته باشد. هدف اصلی این نوشته، استخراج و تبیین اصول و مؤلفه‌های مرکزی حکمرانی صالح بر اساس تفسیر امام موسی صدر از قرآن کریم است. نویسنده تلاش می‌کند نشان دهد که نگاه خاص صدر به آیات الهی، چگونه می‌تواند برای رهبران سیاسی و اجتماعی امروزی، راهکارهایی عملی و کاربردی جهت برقراری عدالت، همبستگی و صلح پایدار در جوامع متکثر فرهنگی فراهم آورد. تکیه بر مفاهیمی همچون توکل به خدا، همزیستی مسالمت‌آمیز، همبستگی مؤمنان، و تلفیق عقلانیت و عاطفه که در اندیشه امام موسی صدر برجسته شده است، چشم‌اندازی نوین در برابر مسئله حکمرانی ارائه می‌دهد، به گونه‌ای که می‌تواند هم به توسعه نظریه‌های مرتبط در علوم سیاسی و مطالعات سیاسی اسلامی کمک کند و هم واجد جنبه‌های کاربردی برای سیاست‌گذاران، نخبگان، و کنشگران عرصه حکمرانی باشد. روش تحقیق به‌کاررفته در این مقاله، روش تحلیلی-تفسیری با بهره‌گیری از داده‌های کتابخانه‌ای و تحلیل متن است. نگارنده، ضمن ارجاع مستقیم به آیات قرآن و آثار تفسیری امام موسی صدر به ویژه مجموعه «گام به گام با امام»، تلاش کرده است مضامین کلیدی الگوی حکمرانی صالح را در چارچوب مباحث اخلاقی، اجتماعی و تربیتی استخراج و بررسی کند. مباحث پژوهش، هم از منظر تفسیر اجتماعی قرآن و هم با نگاهی مسئله‌محور نسبت به چالش‌های حکمرانی معاصر، سازماندهی شده است. به این ترتیب، مقاله ضمن استفاده از دستاوردهای فلسفه سیاسی معاصر و تطبیق آن با اندیشه امام موسی صدر، رویکردی میان‌رشته‌ای اتخاذ کرده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که، از منظر امام موسی صدر، حکمرانی صالح نیازمند بهره‌گیری از چند اصل کلیدی است: نخست، توکل به خدا و اجتناب از

استناد به این مقاله: لکزائی، شریف (۱۴۰۴). الگوی حکمرانی صالح در تفسیر قرآن امام موسی صدر. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۱(۲)، ص ۶۹-۸۸.
<https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.72098.1031>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 نامش: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

©۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

غرور و خودپرستی، که موجب دوری زمامداران از استبداد و انحراف می‌شود و آنان را در برابر خطرات اخلاقی، چون تکبر و ظلم، بیمه می‌کند؛ چنان‌که تجربه نبرد حُنین نشان می‌دهد، غفلت از تکریم الهی، حکمرانی را به شکست می‌کشاند. دوم، اصالت همزیستی مسالمت‌آمیز با اقلیت‌های مذهبی و فرهنگی، که براساس اندیشه سیاسی صدر بر سه عنصر احترام متقابل، اعتماد متقابل و اطمینان متقابل استوار است. نمونه‌های عملی سیره امام صدر- همچون شرکت در مراسم راهبان مسیحی، دفاع از حقوق شهروندان غیر مسلمان، و تلاش برای برقراری وحدت دینی- نشان‌دهنده پویایی این اصول در عرصه واقعیت است. سوم، تأکید ویژه بر همبستگی مؤمنان و مسئولیت‌پذیری فراتر از مرزهای فردی و جغرافیایی، تا همه اهل حق نسبت به سرنوشت یکدیگر احساس مسؤولیت کنند و از همدیگر حمایت نمایند. چهارم، تلفیق عقل و عشق در اداره جامعه؛ حکمرانی صالح باید ترکیبی از عقلانیت، انصاف و محبت باشد تا هم به نیازهای مادی و هم به ابعاد عاطفی، اخلاقی و معنوی زندگی انسان‌ها پاسخ دهد. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد اگرچه این اصول با مفاهیم مدرن همچون پلورالیسم فرهنگی، مشروعیت عمومی و همبستگی اجتماعی هم‌پوشی دارند، اما تفاوت بنیادین آن‌ها در خاستگاه الهی و تأکید بر اخلاق و معنویت است. این نوع حکمرانی، جایگزینی برای عقلانیت ابزاری و فردگرایی افراطی رایج در سنت لیبرال محسوب می‌شود و در عین حال، پاسخی اخلاقی و اجتماعی به چالش‌های زمانه است. در نتیجه، مقاله پیش رو این ایده را برجسته می‌کند که تلفیق آموزه‌های دینی (قرآنی)، تفسیر اجتماعی و تجربیات عملی رهبران مسلمان می‌تواند الگویی نوین و بومی برای حکمرانی کارآمد، عادلانه و انسانی در جوامع چندفرهنگی و چندمذهبی معاصر ارائه دهد. این الگو ضمن اینکه به توسعه نظری و ادبیات علمی حکمرانی دینی کمک می‌کند، الهام‌بخش اقدامات عملی در عرصه سیاست و اداره جامعه نیز خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی، توکل، همزیستی مسالمت‌آمیز، همبستگی مؤمنان، عقل و عشق، حکمرانی صالح، امام

موسی صدر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

برای دستیابی به حکمرانی مطلوب- که با الهام از اندیشه‌ی امام موسی صدر می‌توان آن را «حکمرانی صالح» نامید- استقرار و تثبیت مجموعه‌ای از فضائل اخلاقی ضروری است. این فضائل که از سوی امام موسی صدر با هدف پرورش «انسان صالح» و شکل‌دهی «جامعه‌ی صالح» مطرح شده‌اند، شالوده‌های بنیادین این حکمرانی را تشکیل می‌دهند. در حقیقت، تفسیر قرآن از منظر امام موسی صدر بر محور تبیین فضائل و رذائل اخلاقی استوار است و تأثیرات مستقیمی در عرصه‌ی اجتماعی بر جای می‌گذارد. ایشان معتقدند قرآن کریم، اگرچه حاوی مباحث علمی و غیبی است، اما در اصل کتابی برای تربیت انسان، انسان‌سازی، جامعه‌سازی و تمدن‌آفرینی محسوب می‌شود. بنابراین، هدف غایی قرآن فراتر از ارائه‌ی دانش‌های نظری، تربیت انسان و هدایت او به سوی حیاتی اخلاقی و اجتماعی مطلوب است. بر این اساس، مباحث اخلاقی و موضوعات مربوط به اصلاح و تربیت انسان، بخش عمده‌ای از فعالیت‌های فکری و عملی امام موسی صدر، به‌ویژه در دوران حضور ایشان در لبنان را به خود اختصاص داده است. تفسیر اجتماعی قرآن توسط ایشان، با تأکید ویژه بر مباحث اخلاقی، در پی تأثیرگذاری همزمان بر فرد و جامعه است. از دیدگاه صدر، آموزه‌های قرآن و دین اسلام با هدف انسان‌سازی و جامعه‌پردازی عرضه شده‌اند و بیشتر این تعالیم در بستر اجتماعی معنا می‌یابند. به بیان دیگر، اصلاح جامعه بدان معنا است که انسان، به‌شدت متأثر از جامعه و شرایط زمانی خویش است و هرگاه فضای اجتماعی مناسبی برای رشد و تعالی او فراهم آید، با اشتیاق بیشتری در مسیر هم‌سازی با جامعه گام برخواهد داشت. در اینجا این پرسش اساسی مطرح می‌شود که تفسیر قرآن امام موسی صدر چه مباحثی را برای اصلاح اخلاق حکمرانی ارائه کرده است؟ و آیا توجه به این مباحث می‌تواند به اخلاقی‌تر و صالح‌تر شدن حکمرانی بینجامد؟

شایان ذکر است که هدف امام موسی صدر از ارائه‌ی تفسیر قرآن، صرفاً پرداختن به مسئله‌ی حکمرانی و تشریح ابعاد آن نبوده است؛ در واقع، ایشان سه هدف اصلی را در تفسیر قرآن دنبال می‌کرده‌اند که به عنوان اهداف قرآن و دلایل توجه به آن مورد تأکید قرار گرفته‌اند:

۱) **دعوت به تدبر و تأمل در هستی:** قرآن انسان را به تفکر در پدیده‌ها و شگفتی‌های آفرینش و انتخاب مسیر صحیح زندگی فرا می‌خواند.

۲) **هدف تربیتی و شناخت پروردگار:** قرآن در پی افزایش معرفت انسان نسبت به خداوند و تحقق آثار این شناخت در زندگی فردی و اجتماعی اوست.

۳) **هدایت به راه راست:** قرآن طریق صحیح را پیش روی انسان می‌نهد تا او در مسیر کشف حقایق هستی گام بردارد.

این سه هدف، به‌ویژه هدف نخست، می‌توانند در موضوع حکمرانی نقش‌آفرینی مؤثری داشته باشند.

اگر حکمرانی را فرایندی بدانیم که در آن نیروها و نهادهای رسمی و غیررسمی در مدیریت جامعه مشارکت دارند،^۱ می‌توان گفت تربیت اخلاقی نقشی اساسی در ایجاد حکمرانی مطلوب و قرآنی ایفا می‌کند. اهمیت تفسیر قرآن امام موسی صدر از آنجا ناشی می‌شود که ایشان در پی انسان‌سازی و جامعه‌پردازی در جامعه‌ی چندفرهنگی لبنان بودند و بر ایمان و عمل صالح به عنوان دو رکن اساسی تأکید داشتند. این دو عنصر، چه آگاهانه و چه ناخودآگاه، در مسیر حکمرانی تأثیرگذارند.

مقاله‌ی حاضر، از یک‌سو با روش‌شناسی تحلیلی و اسنادی به بازخوانی اندیشه‌های امام موسی صدر می‌پردازد و از سوی دیگر با نگاهی مسئله‌محور به دنبال ارائه‌ی الگویی اخلاقی برای حکمرانی و پاسخ‌گویی به چالش‌های حکمرانی معاصر است. تأکید ویژه‌ی این نوشته بر بعد تربیتی و اخلاقی حکمرانی، آن را از مطالعات صرفاً ساختاری یا نهادی متمایز می‌سازد. یافته‌های این تحقیق می‌تواند هم به توسعه‌ی ادبیات علمی در حوزه‌ی حکمرانی کمک کند و هم به عنوان نقشه‌ی راهی برای سیاست‌گذاران و مجریان در جهت استقرار حکمرانی صالح، مورد استفاده قرار گیرد. این نوشته، الگویی اخلاقی برای حکمرانی مطلوب ارائه می‌دهد که بر اساس مباحث تفسیر قرآن امام موسی صدر و نیز تجربه‌ی ایشان در لبنان چندفرهنگی، هم نظری و هم عملی است.

نگارنده علاوه بر انتشار کتاب درآمدی بر اندیشه‌ی سیاسی امام موسی صدر (۱۳۹۷)، در موارد متعدد به تحلیل مباحث تفسیر قرآن ایشان پرداخته است. از جمله در نشست‌های تخصصی مربوط به حکمرانی در قرآن، اصول و مؤلفه‌های حکمرانی در تفسیر ایشان را بررسی کرده است. همچنین در مقاله‌ای مستقل، مؤلفه‌های اصلی حکمرانی شامل رضایت، اعتدال و مسئولیت مورد بحث قرار گرفته‌اند (ر.ک: لکزایی، ۲۰۲۳). با این حال، دایره‌ی مؤلفه‌های حکمرانی، به مراتب گسترده‌تر از موارد مطرح شده در این نوشتار است. افزون بر این، در دو ماه مبارک رمضان به صورت مستمر به ارائه‌ی مباحث تفسیری امام موسی صدر پرداخته‌ام که صوت این جلسات از طریق کانال شخصی و رادیو پژوهش پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قابل دسترسی است. در این مقاله، تلاش می‌کنم با تمرکز بر مباحث اخلاقی و اصول حکمرانی صالح، بحثی نو ارائه نمایم. شایان توجه است که مباحث تفسیری امام موسی صدر که در جلد دهم مجموعه‌ی گام به گام با امام (صدر، ۱۳۹۶) منتشر شده، به عنوان تفسیری اجتماعی از قرآن شناخته می‌شود. این تفسیر با هدف ساختن فرد و جامعه در بستر جامعه‌ی چندفرهنگی

۱. در برخی از مقالات با توجه به بررسی‌های اکتشافی به عمل آمده، تعریفی جامع از حکمرانی بر اساس عناصر تشکیل‌دهنده‌ی آن آمده است: «حکمرانی، فرایند راهبری تعامل نظام‌مند کنش‌گران (حکومتی/ غیرحکومتی) در قلمرو (فراملی، ملی و فروملی) از طریق خط‌مشی‌گذاری و تنظیم‌گری (و بازتوزیع) برای تسهیل‌گری و ارائه‌ی خدمات (عمومی) به منظور تحقق اهداف جمعی (مشترک بین کنش‌گران حکومتی و غیرحکومتی) با اعمال اقتدار مشروع در چارچوب آرمان‌ها و ارزش‌های آن قلمرو است» (عالی و همکاران، ۱۴۰۳، صص ۶۱-۶۲).

لبنان ارائه شده و در جمع اعضای ارشد جنبش امل با عنوان برای زندگی و نیز در برنامه‌های سحرگامی ماه مبارک رمضان رادیو لبنان با عنوان حدیث سحرگامان منتشر شده است. پیامدهای عملی مباحثی که صدر تحت عنوان فضائل و رذائل اخلاقی در تفسیر قرآن مطرح کرده‌اند، در آیات مختلف مورد توجه قرار گرفته است. این مباحث را می‌توان در دو بخش کلی بررسی کرد: نخست، مباحث ایجابی که ناظر بر فضائل و ارزش‌هایی است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم در شکل‌گیری حکمرانی صالح تأثیرگذارند؛ و دوم، مباحث سلبی که ناظر بر رذیلت‌ها و ضد ارزش‌هایی است که می‌تواند مانع تحقق حکمرانی صالح و مطلوب گردند. در ادامه، با مروری بر مباحث ایجابی، تأثیر آنها بر حکمرانی صالح و اخلاقی را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲. قانون الهی: مبنای حکمرانی صالح

آیات قرآن کریم: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ. يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (مانده، ۱۵-۱۶)؛ «ای اهل کتاب! یقیناً پیامبر ما به سوی شما آمد که بسیاری از آنچه را که شما از کتاب [تورات و انجیل دربارهی نشانه‌های او و قرآن] همواره پنهان می‌داشتید، برای شما بیان می‌کند، و از بسیاری [از پنهان‌کاری‌های ناروای شما هم] درمی‌گذرد. بی‌تردید از سوی خدا برای شما نور و کتابی روشن‌گر آمده است. خدا به وسیله‌ی آن [نور و کتاب] کسانی را که از خشنودی او پیروی کنند، به راه‌های سلامت راهنمایی می‌کند، و آنان را به توفیق خود از تاریکی‌های [جهل، کفر، شرک و نفاق] به سوی روشنایی [معرفت، ایمان و عمل صالح] بیرون می‌آورد، و به جانب راه راست هدایت می‌کند». امام موسی صدر در تفسیر این آیات بر این نکته تأکید می‌کند که قوانین تنظیم‌کننده‌ی روابط اجتماعی نمی‌توانند صرفاً بشری باشند، بلکه باید ریشه در قوانین الهی داشته باشند. دلیل این امر آن است که قوانین بشری، متأثر از منافع شخصی، سلیق فردی و فرهنگ‌های محدود جوامع هستند و به همین دلیل، نمی‌توانند شمولیت و عدالت لازم را برای همه‌ی انسان‌ها داشته باشند. در مقابل، قوانین الهی، که از سوی انبیاء ارائه شده‌اند، فارغ از منافع گروه‌های خاص، منافع همه‌ی انسان‌ها را در نظر می‌گیرند و به همین دلیل، قادرند روابط اجتماعی را به شکلی عادلانه و متوازن تنظیم کنند (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، صص ۶۷-۶۸). امام خمینی نیز نقدی بر اتخاذ صرف قوانین بشری دارند و بر اخذ قوانین الهی در کتاب کشف اسرار اشاره کرده و یادآور شده‌اند که «قانون‌گذار باید کسی باشد که از نفع بردن و شهوت‌رانی و هواهای نفسانی و ستمکاری برکنار باشد» (امام خمینی، بی‌تا، ص ۲۹۱). وضع قوانین توسط انسان‌ها به معنای آن است که منافع فردی یا گروهی و مواردی که در کلام امام خمینی آمد در آن لحاظ شود. این بحث تا حدی شبیه به مفهوم «حجاب جهل» است که توسط جان رالز مطرح شده است.

بر اساس این نظریه، قوانین باید به گونه‌ای وضع شوند که منافع همه‌ی افراد جامعه را در نظر بگیرند، بدون آن که منافع گروه خاصی بر دیگران ترجیح داده شود. در نگاه متفکران مسلمان، خداوند، به عنوان خالق هستی، صلاح و مصلحت انسان‌ها را بهتر از خودشان می‌داند و بر همین اساس، قوانینی را وضع کرده است که منافع همگان را تأمین می‌کند. این دیدگاه، به طور ضمنی، سکولاریسم را نیز نفی می‌کند، زیرا سکولاریسم با جدا کردن دین از حکمرانی، قوانین بشری را جایگزین قوانین الهی می‌کند. بر این اساس، حکمرانی نیز باید بر پایه‌ی قوانین الهی استوار باشد، نه قوانین بشری. قوانین الهی، که مبتنی بر آموزه‌های وحیانی هستند، منافع همه‌ی انسان‌ها را در نظر می‌گیرند و نه صرفاً منافع گروه‌های خاص یا معدودی از افراد (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، صص ۶۷-۶۸). خداوند، به عنوان آفریدگار هستی، از جزئیات موجودات، وظایف آنان و تحولات تاریخی آن‌ها آگاه است و به همین دلیل، قادر است راهنمایی‌های کلی را به انسان‌ها ارائه دهد و روابط اجتماعی را برای ایجاد یک جامعه‌ی برتر تنظیم کند. این راهنمایی‌ها، همان رسالت الهی است که از طریق انبیاء به انسان‌ها ابلاغ شده است. بر اساس نظر امام موسی صدر، قوانین الهی دو کارکرد اصلی دارند:

۱) **ترسیم نمای کلی زندگی انسان:** این قوانین، چهارچوبی کلی برای زندگی انسان‌ها ارائه می‌دهند و مسیر حرکت آن‌ها را در راستای هماهنگی با هستی مشخص می‌کنند.

۲) **ایجاد انگیزه برای حرکت:** قوانین الهی، با ایجاد انگیزه‌های درونی، انسان‌ها را به سوی حرکت در مسیر درست هدایت می‌کنند (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۷۰).

به تعبیر امام موسی صدر در مقدمه‌ی کتاب تاریخ فلسفه‌ی هانری کربن، رسالت، نقشه و برنامه‌ای برای زندگی انسان‌ها ارائه می‌دهد و امامت و ولایت، مسئولیت اجرای این برنامه را بر عهده دارند. از این رو، هم ارائه‌ی نقشه و راهبرد است و هم برای اجرای آن برنامه دارد و انگیزه ایجاد می‌کند.

مطلب دیگری که از این آیات استفاده می‌شود هماهنگی با هستی و دستیابی به آرامش است. صدر در تمامی مباحث خود بر این نکته تأکید می‌کند که انسان باید در مسیر هماهنگی با هستی حرکت کند. آرامش و صلح واقعی زمانی حاصل می‌شود که انسان، نقش طبیعی خود را در هماهنگی با دیگر اجزای هستی ایفا کند. اگر انسان در راستای هستی گام بردارد، به صلح و آرامش دست می‌یابد، اما اگر در جهت مخالف هستی حرکت کند، به نقطه‌ی تصادم و برخورد می‌رسد. هستی، به طور کلی، بر پایه‌ی زندگی، حیات، حرکت، تناسب و هماهنگی استوار است و وحدت در جوهر و هدف دارد. آرامش، اساس هر عمل اصلاحی و فکر سلیم است (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۶۶). بر این اساس، صدر معتقد است که انبیاء سه هدف اصلی داشته‌اند: هدایت به راه‌های آرامش و صلح، خروج از تاریکی‌ها به سوی نور و هدایت به صراط مستقیم.

مبحث وجود قانون الهی در حکمرانی در ادامه به موضوع اعتدال نیز بازمی‌گردد. از نظر امام موسی

صدر، قوانین الهی باید بتوانند تعادل و اعتدال را در جامعه حفظ کنند. به عنوان مثال، حلال و حرام در شریعت اسلامی، برای حفظ تعادل و جلوگیری از افراط و تفریط در زندگی فردی و اجتماعی وضع شده‌اند (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۷۲). بنابراین، حکمرانی خوب باید بتواند جامعه را در حالت متوازن و متعادل نگه دارد و از هرگونه افراط و تفریط جلوگیری کند. در مجموع از نظر صدر، قوانین الهی، با توجه به جامعیت و عدالت ذاتی شان، بهترین راهنما برای ایجاد حکمرانی صالح به شمار می‌روند. این قوانین نه تنها روابط و مناسبات اجتماعی را تنظیم می‌کنند، بلکه انسان‌ها را به سوی هماهنگی با هستی و دستیابی به آرامش و صلح هدایت می‌کنند. حکمرانی بر اساس قوانین الهی، نه تنها منافع همه‌ی انسان‌ها را تأمین می‌کند، بلکه از افراط و تفریط در جامعه نیز جلوگیری کرده و تعادل و اعتدال را در جامعه برقرار می‌سازد. امام موسی صدر، توکل به خدا را به‌عنوان عاملی در مقابل غرور و خودبسندگی مطرح می‌کند. این دیدگاه را می‌توان در تقابل با عقلانیت ابزاری مدرن قرار داد که در آن، انسان با تکیه‌ی صرف بر عقل حساب‌گر، به مدیریت جامعه می‌پردازد. برخی از متفکران در نقد مدرنیته، بر ضرورت بازگشت به معنویت در سیاست تأکید دارند. از این منظر، توکل به خدا می‌تواند به عنوان سازوکاری برای تعدیل عقلانیت ابزاری و جلوگیری از بحران‌های اخلاقی در حکمرانی معاصر عمل کند.

۳. توکل و تواضع در حکمرانی

آیات قرآن کریم: «لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ. ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ حُنُودًا لَمْ تُرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ. ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (توبه، ۲۵-۲۷)؛ «بی تردید خدا شما را در جبهه‌های زیاد و عرصه‌های بسیار یاری کرد و [به‌ویژه] روز [نبرد] حنین، آن زمان که فزونی افرادتان شما را مغرور و شگفت‌زده کرد، ولی [فزونی عدد] چیزی از خطر را از شما برطرف نکرد، و زمین با همه‌ی وسعت و فراخی اش بر شما تنگ شد، سپس پشت به دشمن از عرصه‌ی نبرد گریختید. آن‌گاه خدا آرامش خود را [که حالت طمانینه قلبی است] بر پیامبرش و مؤمنان نازل کرد، و لشکریانی که آنان را نمی‌دیدید [برای یاری مؤمنان] فرود آورد، و کسانی را که کفر می‌ورزیدند، به عذاب سختی مجازات کرد؛ و این است کیفر کفرپیشگان. سپس خدا بعد از این [گناه بزرگ که فرار از جنگ است] توبه‌ی هر کس را که بخواهد می‌پذیرد؛ و خدا بسیار آمرزنده و مهربان است». امام موسی صدر در تفسیر این آیات، به جای تمرکز بر جنبه‌های تاریخی نبرد حنین، بیشتر بر جنبه‌های اخلاقی و تربیتی آن تأکید می‌کند. ایشان معتقد است که غفلت و غرور مسلمانان در این نبرد، عامل اصلی شکست آنان بود. لشکر مسلمانان، به دلیل دوری از خداوند و غرق شدن در عجب و غرور، شکست خوردند. این آیات نشان می‌دهند که حتی جهاد، اگر با غرور و طغیان همراه شود، دیگر جهاد به

حق نیست، بلکه به جنگی شیطانی تبدیل می‌شود (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۸۸). مطلب اخلاقی و تربیتی این آیات، که به بحث حکمرانی نیز مرتبط است، این است که انسان باید به خداوند متعال اعتماد کند، نه به خود. اعتماد به خود، سبب غرور و تکبر می‌شود، در حالی که اعتماد به خدا، انسان را از این رذایل اخلاقی دور نگه می‌دارد. اعتماد به خود می‌تواند به انحراف، ظلم و دیگر رفتارهای ناپسند بینجامد، اما اعتماد به خدا، انسان را از این مسیرهای نادرست باز می‌دارد. یکی از شرایط اصلی پیروزی در هر عرصه‌ای، از جمله حکمرانی، داشتن روحیه‌ای متواضع و دور از غرور است. این روحیه، بهترین سلاح برای مقابله با چالش‌ها و دستیابی به موفقیت است. امام صدر در تفسیر این آیات تأکید می‌کند که همه‌ی فعالیت‌ها باید در راستای جهت‌گیری الهی باشد و اعتماد به خدا نباید از یاد برود. غرور می‌تواند حتی فعالیت‌ها و نبردهای به ظاهر مقدس را به شکست بکشاند؛ زیرا ممکن است به انحراف انسان و جامعه بینجامد. در چنین شرایطی، حتی تعداد زیاد نیروها و امکانات نیز نمی‌تواند جبران‌کننده‌ی این رذیله‌ی اخلاقی باشد. امام صدر در تفسیر این آیات، به یک آسیب اجتماعی مهم اشاره می‌کند: غرور و عجب. این آیات، هرچند به ظاهر به واقعه‌ی تاریخی نبرد حنین اشاره دارند، اما در واقع پیام‌های تربیتی مهمی برای حکمرانی و مدیریت جامعه ارائه می‌دهند. انسان برای پیروزی در امور، باید به خداوند اعتماد کند، نه به خود. امام صدر دو تفاوت اصلی بین اعتماد به خدا و اعتماد به خود را بیان می‌کند:

(۱) اعتماد به خدا باعث پیروزی و موفقیت می‌شود،

(۲) اعتماد به خود می‌تواند به غرور و انحراف بینجامد.

صدر حتی مفهوم سربازان نامرئی را که در آیات مذکور به آن اشاره شده است، به معنای لشکر فرشتگان تفسیر نمی‌کند، بلکه آن را ناشی از حسن تدبیر، رهبری صالح و اعتماد به خدا می‌داند. به عبارت دیگر، سربازان نامرئی، نمادی از قدرت، علم و تواضع هستند که در پیروزی انسان نقش اساسی ایفا می‌کنند. این آیات، بیش از آن که به یک واقعه‌ی تاریخی بپردازند، به اخلاق حکمرانی، اخلاق پیروزی و اخلاق جنگ و جهاد توجه دارند. پیام اصلی این آیات این است که پیروزی واقعی، تنها با توکل و اعتماد به خداوند و دوری از غرور و تکبر ممکن است. دو رکن اصلی عبادت، عمل نیکو و قصد قربت هستند که با غرور و تکبر از بین می‌روند. تکبر، نه تنها عبادت را نابود می‌کند، بلکه سرآغاز سقوط انسان است (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۱۰۱). در حکمرانی نیز، تواضع و دوری از تکبر و غرور از اصول اساسی هستند. کبر و غرور، انسان را به سقوط می‌کشاند، در حالی که تواضع و اعتماد به خدا، راه پیروزی را هموار می‌سازد. راه پیروزی در هر حرکتی، توکل و اعتماد به خداوند است. انسان باید در تمامی تصمیمات و اقدامات خود، بر خداوند توکل کند و از تکبر و غرور دوری نماید. توجه به سربازان نامرئی، که نمادی از قدرت و علم الهی هستند، نشان‌دهنده‌ی تواضع و اعتماد به خداست (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۱۱۱). در رهبری و مدیریت جامعه، تصمیمات درست و تدبیر صالح، تنها با توکل به خداوند و

دوری از سرکشی ممکن است. هر کس که سرکشی کند، محکوم به سقوط است (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۹۹). در هر حال، آیات ۲۵-۲۷ سوره مبارکه‌ی توبه، با اشاره به واقعه‌ی نبرد حنین، درس‌های اخلاقی و تربیتی مهمی برای حکمرانی ارائه می‌دهند. توکل و اعتماد به خدا، تواضع و دوری از غرور و تکبر، از اصول اساسی برای موفقیت در هر عرصه‌ای، از جمله حکمرانی، هستند. غرور و تکبر، نه تنها عبادت را نابود می‌کنند، بلکه سرآغاز سقوط انسان‌اند. در مقابل، تواضع و اعتماد به خدا، راه پیروزی و موفقیت را هموار می‌سازد. تأکید صدر بر قوانین الهی به جای قوانین بشری، پرسش‌هایی را در برابر نسبی‌گرایی حقوقی قرار می‌دهد. در فلسفه‌ی سیاسی معاصر، نظریه‌پردازانی مانند جان رالز با مفهوم حجاب جهل تلاش کرده‌اند تا قوانین عادلانه‌ای طراحی کنند که فارغ از منافع گروهی باشد. با این حال، نقد صدر به قوانین بشری، مشابه نقد السدیدر مک اینتایر به لیبرالیسم است: او معتقد است قوانین سکولار فاقد پایه‌های اخلاقی مستحکم هستند و نمی‌توانند عدالت واقعی را محقق کنند. از این منظر، قانون الهی می‌تواند به عنوان چارچوبی فراگیر برای عدالت اجتماعی مطرح شود.

۴. حکمرانی همدلانه: همزیستی با اقلیت‌ها

آیه‌ی قرآن کریم: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْنَا وَاللَّهُمَّ وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» (عنکبوت، ۴۶)؛ «او با اهل کتاب جز به نیکوترین شیوه مجادله و گفت‌وگو مکنید، مگر با کسانی از آنان که [در مجادله با شما] ظالمانه به میدان آیند، و بگویند: به آنچه به سوی ما و به سوی شما نازل شده است، ایمان داریم و معبود ما و معبود شما یکی است و ما تسلیم [فرمان‌ها و احکام] او هستیم». امام موسی صدر با استناد به این آیه، راهکارهایی برای زیست مسالمت‌آمیز میان پیروان ادیان و مذاهب مختلف ارائه می‌کند. ایشان بر سه عنصر اساسی تأکید می‌کند که به عنوان اصول اولیه برای گفت‌وگو و همزیستی مسالمت‌آمیز مطرح می‌شوند: ۱. احترام متقابل؛ ۲. اعتماد متقابل؛ ۳. اطمینان متقابل. این اصول، پایه‌های اصلی تعامل سازنده و صلح‌آمیز میان جوامع مختلف را تشکیل می‌دهند.^۱ امام موسی صدر در عمل نیز به این اصول پایبند بود و اقدامات

۱. شرط اساسی برای آنکه ما بتوانیم این اندیشه‌ها و رنگ‌ها و تجارب متنوع را در کنار هم جمع آوریم و از آن برای تعاون و همیاری بهره ببریم، همان توجه به اصل احترام متقابل در میان مردم این کشور است که این پدیده‌ی جدیدی در لبنان نیست، زیرا در هر کشوری که چنین اندیشه‌هایی نباشد، این امکان هست که از مسائلی اقلیمی و خانوادگی و یا هر وسیله‌ی دیگری برای کشمکش و جدایی و نابودی بهره‌برداری کنند. در این کشور از این بابت هیچ ترس و نگرانی وجود ندارد، به این شرط که در جامعه اعتماد متقابل باشد. اعتماد متقابل جز با احترام متقابل حاصل نمی‌شود. شما باید به من احترام بگذارید و من نیز باید به شما احترام بگذارم. نه من شخصی را تحقیر کنم و نه او مرا کوچک کند. در غیر این صورت، دیگر اعتمادی باقی نمی‌ماند و در نتیجه، کشور، از هم‌گسیخته می‌شود و به گروه‌ها و دسته‌های بی‌حاصل و ضعیف تقسیم می‌شود. بدین سبب است که معتقدم تبادل تجربیات و همکاری ملی و در نتیجه، رشد و

متعددی را در راستای تحقق هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان ادیان و مذاهب انجام داد. برخی از این اقدامات عبارتند از:

✦ **حضور در کلیسای کبوشین:** امام موسی صدر در کلیسای کبوشین حضور یافت و در آغاز ماه روزه (رمضان) سخنرانی و موعظه کرد. این اقدام، نمادی بارز از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز میان ادیان توحیدی است.

✦ **نشست و برخاست با علمای مسیحی:** ایشان با علمای مسیحی و شهروندان مسیحی در لبنان و خارج از لبنان دیدار و گفت‌وگو کرد که نشان‌دهنده‌ی تعامل سازنده و تمدنی میان ادیان است.

✦ **دفاع از بستنی فروش مسیحی:** امام موسی صدر در مواجهه با ظلم یک بستنی‌فروش مسلمان نسبت به یک بستنی‌فروش مسیحی، از فرد مسیحی دفاع کرد. این اقدام، مصداق بارز عمل به آیه‌ی قرآن است که در آن ظلم استثنا شده است. کاردینال فرانس کونیک از رهبران مسیحی بر این نظر است که تاریخ لبنان را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد: دوران قبل از حضور موسی صدر و دوران موسی صدر (اباذری، ۱۳۸۱، ص ۲۴۶)، زیرا اقدامات ایشان تحولات عمیقی در روابط اجتماعی لبنان ایجاد کرد.

✦ **پذیرش طوایف مختلف:** امام موسی صدر با وجود انتقاد از نظام سیاسی طایفه‌ای لبنان، همواره بر لزوم حمایت و حراست از تمامی طوایف لبنان تأکید داشت. این رویکرد، نشان‌دهنده‌ی پذیرش دیگری و احترام به تنوع فرهنگی و مذهبی است.

✦ **رایزنی و نامه‌نگاری با مفتی اهل سنت لبنان:** در راستای ایجاد همبستگی مذهبی، ایشان با رایزنی و نگارش نامه به مفتی اهل سنت لبنان بر آن بود که برخی موارد اختلافی در اذان و اقامه و عید فطر را برطرف نماید تا مسلمانان از همه‌ی مذاهب در لبنان بتوانند به ایجاد یک وحدت رویه در برخی از مناسک و اعمال عبادی خود دست یابند.

حکمرانی در جوامع چندفرهنگی و چندمذهبی، نیازمند توجه به نحوه‌ی ارتباط با اقلیت‌ها و ادیان دیگر است. آیه‌ی ۴۶ سوره‌ی مبارکه‌ی عنکبوت، چهارچوبی برای تنظیم این روابط ارائه می‌دهد. بر اساس این آیه، حکمرانی باید بر پایه‌ی احترام متقابل، اعتماد متقابل و اطمینان متقابل استوار باشد. این آیه به مسلمانان می‌آموزد که چگونه با اهل کتاب به شیوه‌ای آرام و احسن (بهترین روش) تعامل کنند. در واقع، این آیه روابط مسلمانان با اهل کتاب را تنظیم می‌کند و بر ضرورت گفت‌وگوی سازنده و دور از خشونت

اقتدار کشور در گرو این است که من به دیگری اعتماد و اطمینان داشته باشم و او به من. بنابراین، مسئله‌ی اساسی پذیرش این حقیقت است، سپس اعتماد و اطمینان داشتن به یکدیگر برای ایجاد تعاون و همیاری و این همه از احترام متقابل ناشی می‌شود» (صدر، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۱۲۶).

۱. «عالی جناب! من راجع به شما زیاد شنیده‌ام. ایمان دارم که می‌توان تاریخ لبنان را به دو دوره‌ی کاملاً مجزا تقسیم کرد: دوران قبل از موسی صدر و دوران موسی صدر».

تأکید دارد. در مجموع، امام موسی صدر با استناد به آیه ۴۶ سوره‌ی مبارکه‌ی عنکبوت، اصولی همچون احترام متقابل، اعتماد متقابل و اطمینان متقابل را به عنوان پایه‌های هم‌زیستی مسالمت‌آمیز مطرح می‌کند. اقدامات عملی ایشان، از جمله حضور در کلیسا، دفاع از حقوق مسیحیان، تعامل با علمای ادیان دیگر و تلاش برای ایجاد وحدت رویه در برخی از مناسک و اعمال عبادی میان مسلمانان، نشان‌دهنده‌ی تعهد ایشان به این اصول است. از آنجا که بیشتر جوامع واجد تنوع در حوزه‌ی فرهنگ و مذهب هستند و به اصطلاح چندفرهنگی و چندمذهبی به شمار می‌روند، این مسأله در نحوه‌ی حکمرانی به صورت آشکاری خود را نشان می‌دهد. از این رو در حکمرانی صالح، توجه به این اصول و تنظیم روابط با اقلیت‌های مختلف بر پایه‌ی احترام و گفت‌وگوی سازنده، از ضروریات تحقق جامعه‌ای متعادل و صلح‌آمیز است. اگرچه اصل هم‌زیستی مسالمت‌آمیز صدر با نظریه‌های پلورالیسم فرهنگی هم‌سو است، اما تفاوت اصلی در این است که صدر این هم‌زیستی را نه بر اساس سکولاریسم، بلکه بر مبنای گفت‌وگوی ادیان و احترام، اعتماد و اطمینان متقابل بنا می‌کند. این رویکرد، مشابه پروژه‌ی عقل عمومی هابرماس است که در آن، شهروندان با پیش‌فرض‌های اخلاقی متفاوت می‌توانند در فضایی گفت‌وگو محور به توافق برسند. صدر در فضای متنوع فرهنگی لبنان به‌طور توأمان با نقد سکولاریسم و نظام سیاسی فرقه‌گرا به دفاع از هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پرداخت.

۵. همبستگی اجتماعی در سایه‌ی عقل و عشق

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «الم. غُلِبَتِ الرُّومُ. فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ. فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ وَ مِنْ بَعْدُ وَ يُؤْمِنُ بِفَرَحِ الْمُؤْمِنِينَ. بَنَصْرِ اللَّهِ يُنَصِّرُ مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ. وَعَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ» (روم، ۱-۷)؛ «الم. رومیان مغلوب شدند! (و این شکست) در سرزمین نزدیکی رخ داد؛ اما آنان پس از (این) مغلوبیت، به زودی غلبه خواهند کرد... در چند سال! همه‌ی کارها از آن خداست؛ چه قبل و چه بعد (از این شکست و پیروزی)؛ و در آن روز، مؤمنان (به خاطر پیروزی دیگری) خوشحال خواهند شد. به سبب یاری خداوند؛ و او هر کس را بخواهد یاری می‌دهد؛ و او صاحب قدرت و رحیم است! این وعده‌ای است که خدا داده؛ و خداوند هرگز از وعده‌اش تخلف نمی‌کند، ولی بیشتر مردم نمی‌دانند. آنها فقط ظاهری از زندگی دنیا را می‌دانند، و از آخرت (و پایان کار) غافلند». آیات فوق، از نظر صدر یک راهبرد و اصل اساسی در حکمرانی برای مؤمنان و موحدان در مواجهه با غیر موحدان ارائه می‌دهند. این آیات، که در ادامه‌ی آیات مربوط به زیست مسالمت‌آمیز با اهل کتاب مورد تفسیر قرار گرفته است، به استراتژی مؤمنان در قبال غیر موحدان اشاره می‌کند. در آیات پیشین، شیوه‌ی مواجهه با اهل کتاب به صورت مجادله‌ی نیکو مطرح شده بود، اما در این آیات، بر همبستگی مؤمنان تأکید شده است (صدر،

۱۳۹۶، ج ۱۰، صص ۱۳۱-۱۳۲). آیات مذکور، مؤمنان را به همبستگی و حساسیت نسبت به مسائل یکدیگر فرامی خوانند. این همبستگی از آن جهت اهمیت دارد که حق، در سراسر جهان، یکی است و باطل نیز در همه جا یکسان است. مؤمنان، به عنوان حامیان حق، باید در هر زمان و مکان نسبت به یکدیگر احساس مسئولیت کنند و در مواقع نیاز به یاری همدیگر بشتابند. این اصل، نه تنها در روابط فردی، بلکه در سطوح مختلف حکمرانی صالح نیز کاربرد دارد. همبستگی با حق و مؤمنان در هر زمان و مکان، محور اصلی حکمرانی صالح است. این حکمرانی، بر پایه همبستگی و همکاری میان مؤمنان استوار است و هدف آن، تحقق عدالت و صلح در همه‌ی جامعه است. این همبستگی، تنها محدود به مرزهای جغرافیایی نیست، بلکه فراتر از آن، شامل تمامی مؤمنان در سراسر جهان می شود.

افزون بر آنچه گذشت، از نظر صدر، عاطفه، احساس و محبت در کنار تعقل و تفکر، عناصر ضروری برای ایجاد تعادل در زندگی فردی و اجتماعی هستند. از این رو حکمرانی صالح نمی تواند صرفاً بر پایه‌ی قوانین خشک و عدالت رسمی استوار باشد، بلکه باید مبتنی بر انصاف و به تعبیر صدر «اعتماد و احترام و محبت» (صدر، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۱۲۲) را نیز در خود جای دهد. این ترکیب، نه تنها عدالت را تقویت می کند، بلکه باعث ایجاد همبستگی بیشتر در جامعه می شود. ملاصدرا، فیلسوف بزرگ ایرانی، از همین منظر به تحلیل مناسک دینی مانند نماز جماعت، نماز جمعه، عید و حج پرداخته است. به باور او، این مناسک تنها جنبه‌ی عبادی ندارند، بلکه ابزاری برای ایجاد انس و الفت میان افراد جامعه هستند: «بر وی [نبی] لازم است که برای امت خویش عبادات و وظایفی را تشریح کند که در آنها اجتماع کنند و یکدیگر را ملاقات کنند، از قبیل نماز جمعه و نماز جماعت تا بدین وسیله، اضافه بر ثواب، دوستی و وداد و مودت و الفت و صفا و محبت به یکدیگر اکتساب کنند» (ملاصدرا، ۱۳۸۵، ص ۴۹۳). این مناسک، با گردهم آوردن مردم در فضایی مشترک و دیدارهایی رو در روی، به تقویت تعاملات و روابط اجتماعی و ایجاد احساس تعلق جمعی و در نتیجه همبستگی اجتماعی کمک می کنند. امام موسی صدر نیز در همین راستا، به نقد فیلسوفانی پرداخته است که صرفاً به کار فلسفه مشغولند و از عاطفه و احساس دوری می گزینند. به اعتقاد ایشان، فیلسوفی که تنها به تفکر و ارائه‌ی فلسفه‌ای خشک و عاری از عاطفه بسنده می کند، هیچ ارتباطی با جامعه و زندگی واقعی پیدا نمی کند. تفکر، زمانی ارزشمند است که با احساس، عاطفه و محبت همراه باشد و مکمل این عناصر باشد (صدر، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص ۱۶۱).^۱ حکمرانی صالح، نیازمند ترکیب عقل و عشق است. عقل، به تنهایی نمی تواند نیازهای عمیق انسانی را برطرف کند، همان گونه که عشق و احساس، بدون پشتوانه‌ی عقلانی، ممکن است به افراط و انحراف بینجامد.

۱. این نگاه به نوعی مذاق امام موسی صدر در نزدیکی به حکمت متعالیه را نیز نشان می دهد که صرفاً به برهان و استدلال اکتفا نمی کند، بلکه بحث‌های عرفانی را نیز از نظر دور نمی دارد و از یک جامعه ذو اضلاع و چندبعدی دفاع می کند.

حکمرانی که بر پایه‌ی این ترکیب استوار باشد، نه تنها به عدالت و قانون پایبند است، بلکه با انصاف و محبت، به ایجاد جامعه‌ای همبسته و متعادل کمک می‌کند. در هر حال به نظر می‌رسد عقل و عشق، دو بال ضروری برای پرواز به سوی حکمرانی صالح هستند. حکمرانی که تنها بر قوانین خشک و عدالت رسمی تکیه کند، نمی‌تواند نیازهای عمیق انسانی را پاسخ دهد. از سوی دیگر، حکمرانی که صرفاً بر احساس و عاطفه استوار باشد، ممکن است به بی‌عدالتی و هرج و مرج منجر شود. ترکیب این دو عنصر، به ایجاد جامعه‌ای متعادل، همبسته و سرشار از محبت کمک می‌کند. همان‌گونه که ملاصدرا و امام موسی صدر تأکید کرده‌اند، عقل و عشق باید در کنار هم قرار گیرند تا زندگی فردی و اجتماعی به تعادل و کمال برسد. تأکید صدر بر همبستگی مؤمنان، پاسخی به فردگرایی لیبرال است که در آن، جامعه صرفاً به‌عنوان مجموعه‌ای از افراد مستقل تعریف می‌شود. این نگاه، با آرای جامعه‌گرایانی مانند السدیر مک اینتایر و مایکل سندل نیز هم‌سو است که بر خیر جمعی و نقش سنت‌های اخلاقی در سیاست تأکید دارند. همبستگی مبتنی بر عدالت در اندیشه‌ی صدر (لک‌زایی، ۱۳۹۷، ص ۲۱۵-۲۶۲)، می‌تواند به‌عنوان جایگزینی برای نظریه‌های قرارداد اجتماعی مطرح شود. از سویی امام موسی صدر با طرح ترکیب عقل و عشق، از تقابل سنتی میان خردگرایی و احساس‌گرایی فراتر می‌رود. در این نگاه، همدلی و استدلال در کنار هم قرار می‌گیرند.

۶. نتیجه‌گیری

امام موسی صدر با الهام از آموزه‌های قرآنی، مجموعه‌ای از اصول را برای حکمرانی صالح در جوامع چندفرهنگی و چندمذهبی ارائه می‌دهد که بر عدالت، تعادل اجتماعی، همبستگی و صلح پایدار تأکید دارند. حکمرانی صالح باید بر پایه‌ی توکل به خداوند استوار باشد تا از غرور و تکبر جلوگیری کند. امام صدر با استناد به برخی آیات قرآن، نشان می‌دهد که اتکای صرف به توانایی‌های بشری بدون توکل به خداوند، به شکست می‌انجامد. تواضع و اعتدال در تصمیم‌گیری، از ارکان اصلی حکمرانی محسوب می‌شوند و رضایت عمومی را جلب می‌کنند. در جوامع متکثر مانند لبنان، تعامل با اقلیت‌ها باید بر اساس احترام و اعتماد متقابل شکل گیرد. امام صدر با اشاره به آیات قرآن، بر ضرورت گفت‌وگوی سازنده و دفاع از حقوق همه‌ی گروه‌ها تأکید می‌کند. اقدامات عملی ایشان، مانند حضور در کلیساها و حمایت از حقوق مسیحیان، نمونه‌ای عینی از این اصل است. همبستگی اجتماعی بر پایه‌ی عدالت و حق، از دیگر عناصر حکمرانی صالح است. آیات قرآن نشان می‌دهند که مؤمنان باید در سراسر جهان نسبت به یکدیگر حساسیت داشته و در تحقق عدالت مشارکت کنند. امام صدر با تأسیس نهادهای آموزشی و خیریه، به بهبود شرایط محرومان و تقویت همبستگی اجتماعی پرداخت. حکمرانی موفق نیازمند تعادل میان عقلانیت و عاطفه است. امام صدر با نقد فلسفه‌های خشک و عاری از احساس، بر ضرورت

همراهی عقل و محبت در مدیریت جامعه تأکید می‌کند. این ترکیب نه تنها عدالت را تقویت می‌کند، بلکه همدلی و انسجام اجتماعی را نیز افزایش می‌دهد. اصول ارائه شده توسط امام صدر در جوامعی با تنوع مذهبی و فرهنگی بالا، قابلیت اجرایی دارند. ایشان با تأکید بر «رضایت مردم» به عنوان محور حکمرانی، نشان داد که احترام به حقوق همه‌ی گروه‌ها و تأمین نیازهای اساسی آنان، کلید ایجاد جامعه‌ای متعادل و پایدار است. الگوی حکمرانی امام موسی صدر، تلفیقی از آموزه‌های قرآنی و تجربیات عملی است که نه تنها به عدالت و اخلاق متعهد است، بلکه قابلیت تعمیم به جوامع مختلف را دارد. به کارگیری این اصول، راهکاری برای غلبه بر چالش‌هایی مانند تفرقه، نابرابری و بی‌اعتمادی محسوب می‌شود و نشان می‌دهد که دین و فلسفه می‌توانند در مسیر تحقق حکمرانی صالح، مکمل یکدیگر باشند. الگوی حکمرانی صالح امام موسی صدر، نه تنها یک نظریه‌ی دینی، بلکه پاسخی به بحران‌های فلسفه‌ی سیاسی معاصر نیز می‌تواند تلقی شود. این الگو در برابر عقلانیت ابزاری بر معنویت و اخلاق تأکید می‌کند؛ در مواجهه با نسبی‌گرایی حقوقی چهارچوبی الهی برای عدالت ارائه می‌دهد؛ در تقابل با فردگرایی لیبرال بر همبستگی و خیر جمعی پای می‌فشارد؛ و در نهایت در برابر تقلیل‌گرایی عقلانی، به ترکیب عقل و عاطفه در مدیریت جامعه توجه دارد. این الگو نشان می‌دهد که حکمرانی صالح می‌تواند با تلفیق سنت و مدرنیته، راهی برای عبور از بن‌بست‌های اخلاقی و سیاسی عصر حاضر ارائه دهد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

- اباذری، عبدالرحیم. (۱۳۸۱). *امام موسی صدر*. تهران: جوانه رشد.
- خمینی، سید روح‌الله. (بی‌تا). *کشف‌الاسرار*. بی‌جا: بی‌نا.
- صدر، سید موسی. (۱۳۹۶). *گام به گام با امام*. (ج ۲، ۱۰). تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۸۵). *الشواهد و الربوبیه*. مترجم و مفسر: جواد مصلح. تهران: سروش.
- عالی، محمدباقر؛ غضنفری، مهدی؛ پورصادق، ناصر؛ پورعزت، علی‌اصغر. (۱۴۰۳). *تعریف حکمرانی (فرا ترکیب چستی حکمرانی)*. حکمرانی متعالی، (۲)۵، صص ۶۳-۸۹.
- لکزایی، شریف. (۱۳۹۷). *درآمدی بر اندیشه سیاسی امام موسی صدر*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- لکزایی، شریف. (۲۰۲۳). *مکونات الحوکمة فی تفسیر القرآن للإمام السید موسی الصدر*، (۲)۲، صص ۹-۳۰.

